

YESEVÎ PORTRESİ

MÜBAHAT TÜRKER-KÜYEL*

Yesevî'yi Anma Günü'nde, konuşmamın başlığını, "Yesevî Portresi" olarak düşünüyorum; ve, kendime şu soruları soruyorum: 1. Acaba Yesevî portresini nereye asmalıyız? 2. Acaba, Yesevî'nin portresinde hangi çizgiler dikkatimizi çekmelidir?

Yesevî'nin portresini asacağımız yeri belirlemek için (1) "Bibliyografya" (2) "Karanlık Çağ Kavramı", (3) "İslâm Öncesi ve İslâmî Türk Kültürü", (4) "Türk Dili", (5) *İlim ve Yakîn Kavramları*, (6) "Münazara Türü" gibi noktaları referans sistemi olarak almak istiyorum; ve, her bir noktanın sonunda Ahmet Yesevî'nin yerini görmek istiyorum; bir sonuca varıyorum.

(1) *Bibliyografya*

Türk kültürüne ilişkin bibliyografya konusu, ancak, Türklerin çok hareketli bir kavim olmaları ve Türkolojinin genç bir bilim dalı olduğu vâkiasına bağlı olarak anlaşılabilir.

Türkler, çok hareketli ve yeryüzünde dal budak salmış bir kavim olarak, bütün ılıman kuşak kültürleriyle, Çin, Hind, İran, Mezopotamya, Bizans, Kuzey Afrika ve Batı kültürleriyle, temas etmişlerdir. Tarihçiler, bu yüzden, 'Dünya tarihini incelemek demek, Türk tarihini incelemek anlamına gelir; Türk tarihini dikkate almaksızın, Dünya tarihini anlamak mümkün değildir' derler; ve, Türklerin bu harikulâde maceralarını, onların 'hikmet' anlayışına bağlarlar¹.

Diğer taraftan, 'Türkoloji', 'Türkiyat', 'Türk Dünyası Bilgisi', 'Türk Dünyası Bilimi' gibi çeşitli adlarla anılan ve Türklere ilişkin incelemelere yönelmiş geniş bir bilgi alanı olan² bilim dalının yaşı ise, bilindiği üzere. Eğer, Radloff'un araştırmalarını başlangıç olarak alacak olursak, yaklaşık, 150 yıllıktır³. 150 yıl içerisinde, Türkolojide, pekçok şey başarılmıştır. Ama, pek çok şey de, daha henüz yapılamamıştır. Doldurulacak boşluklar, giderile-

* Prof. Dr., Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi, Felsefe Bölümü.

¹ Jean Paul Roux, *Histoire des Turcs*, 1984, Arthème Fayard, Paris, s. 11, 13.

² Hasan Eren, "Yazı Reformları Karşısında", *Türk Dili*, Şubat 1993, 494, s. 81-82.

³ Ahmet Temir, *Türkoloji Tarihinde Wilhelm Radloff Devri*, 1991, TDK., Ankara.

cek eksiklikler ve gedikler pek çoktur. İşte, Ahmet Yesevî konusu da bunlardan birisidir.

Türk devletleriyle iletişim eksikliği sebebiyle, uzun yıllar, oradaki Yesevî araştırmalarından haberimiz olmamıştır. Bu açıdan bir boşluk önündeyiz. Bu boşluğun kısa zamanda doldurulmasını ümit ediyoruz. Ahmet Yesevî incelemeleri, Osmanlı İmparatorluğu'nda, İmparatorluğun son zamanlarında, Birinci Cihan Harbi sırasında, asıl, Köprülüzâde Mehmet Fuat Bey'in incelemeleriyle başlamıştır⁴ ve onunla sürmüştür⁵. Arkadan, Sayın Erarslan Bey'in incelemeleri gelmiştir⁶. Bu incelemelere bazı ekler de yapılmıştır⁷. 1991 Eylülünde, Millî Kütüphane'de, Kültür Bakanlığı tarafından milletlerarası bir "Yesevî Sempozyumu" düzenlenmiştir. Yesevî konusu orta öğretim edebiyat kitaplarında yer almıştır⁸. Başbakanlık, içerisinde bulunduğumuz 1993 yılını "Yesevî Yılı" olarak ilân etmiştir. Türkiye üniversiteleri, bu münasebetle, gerekli katkılarını yapmaya hazırlanmaktadırlar. Atatürk Kültür Merkezi ise, işte bu anma toplantısını gerçekleştirmiştir; ve, organı *Erdem* dergisini Yesevî ağırlıklı olarak çıkarmaya gayret etmektedir⁹.

Türkiye'deki Yesevî incelemeleri konusu, Köprülü'nün açmış olduğu vâdide, varlığını aynen sürdürmektedir. Yalınız, bundan, Anadolu'da, Yesevîliğin tarihi gelişimine dair, Babaî, Haydarî ve Bekdaşî ananelerindeki Yesevîliğe ilişkin rivayetlere dayanılarak daha doğru bilgi edinilebileceği hususu ile, 'Yesevîye ile Nakşbendiye aynı esastadır' hükmünün düzeltilmesi hariç tutulmalıdır¹⁰.

(2) Karanlık Çağ Kavramı

Acaba, niçin 'Karanlık Çağ' kavramına temas etmek zorunu duymaktayız? Çünkü, Yesevî'nin hayatı tam bu sınırlar içerisine giriyor da onun için. Yesevî, yaklaşık 1150-1200'lerde yaşamıştır.

⁴ Fuad Köprülü, *Türk Edebiyatı Tarihi*, s. 19-29; *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, 3. Bsk., Ankara, 1976, TTK.

⁵ Fuat Köprülü, *İslâm Ansiklopedisi, Yesevî Maddesi*.

⁶ Kemal Erarslan, *Nesâyim ul-Mehabbe Senâyim ul-Futuuvve*, 1972; *Divân-ı Hikmet'ten Seçmeler*, Kültür Bak., 1983; (Yesevî'nin *Divân-ı Hikmet*'ine mensur bir Giriş kabul edilen) *Fakr Nâme*, TDEA, cilt 22, 1977, s. 45-120; *Çağatay Edebiyatı Maddesi, İslâm Ansiklopedisi.*; Banarlı, *RTET*, s. 276-281.

⁷ Meserret Dirioz, "Hoca Ahmed Yesevî'nin Şiirleri Üzerine", *Türk Edebiyatı*, Ekim 1989, s. 17-20.

⁸ *Milliyet Gazetesi*, 1 Nisan Perşembe, 1993.

⁹ *Erdem* 21.

¹⁰ *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, s. 116, not: 52; karşılaştırmamız *Osmanlı Devletinin Kuruluşu*, s. 98, Ankara, 1959, 2. Bsk. 1972, s. 166.

Biz, Tanzimatla , Batı'ya döndükten sonra, Batı'nın birtakım değerlerini benimsemiş olduk. Bunlar arasında, malûm olduğu üzere, 'Milâdî Takvim' de bulunmaktadır. Bu takvime göre, 395 ile 1453 tarihleri , birisi Batı, ötekisi Doğu Roma'nın ortadan kaldırılmış olduğu tarihlerdir; ve, bu iki tarihin arası 'Orta Çağ' olarak adlandırılmıştır. Orta Çağ, Batı gözünde, yakın zamana kadar, "Karanlık Çağ"; bazen de "Skolastik Devir" olarak betimlenmiştir. Bu çağ, Batı'da, Bilim, Felsefe, Sanat... v.s. gibi olumlu kültür öğeleri bakımından, "1000 Yıllık Karanlık Bir Gece" sayılmıştır. Hattâ bu çağ, insanlık tarihinde, utanç verici bir çağ olarak değerlendirilmiştir. Öyleki, bu çağ keşke, yaşanmamış olsaydı! Mümkünse atlanmalıdır, yaşanmamış sayılmalıdır; kültür tarihinden çıkarılıp atılmalıdır. Ama, Batı'ya dönmüş olan bizler de, eğer bu tür değerlendirmelere katılacak olursak, yani, bu Çağı atlayacak veya atacak olursak, Türk Kültürünü de bilerek veya bilmeyerek iki defa tarih sahnesinden silmiş oluruz: Bir defasında İslâm Öncesi Türk Kültürü olarak, bir defasında da İslâmî Türk Kültürü olarak. Oysa, araştırmalara göre, Milâdî V., VI., VII., VIII., IX., X., XI., XII., ve XIII. Asırlar Türk kültürünün, dünyanın öteki kültürleri arasında, tarihinin en parlak devrini idrâk etmiş olduğu asırlardır¹¹. Bu asırlara, yaklaşık 1700'lere kadar olan Osmanlı Devri'ni de eklemeliyiz. O halde, aslında, Batı'nın kültürüne ait olan bu betimlemeleri, yanlış bir uygulama ile, bütün insanlık tarihine teşmil etmekle, gerçekler önünde, ciddî bir hata yapmış oluruz. Bu hata sonucunda, bütün Türk kültür değerlerini, tabii, bu arada Ahmet Yesevî'yi de değerler alanı dışına çıkarılmış oluruz.

(3) İslâm Öncesi ve İslâmî Türk Kültürü

İşte böyle bir yanlışla düşmemek için, şu noktayı gözönünden uzak tutmamak gerekmektedir. 1. Türkler, İslâm kültürü dairesine dahil olmazdan önce, çok yüksek seviyeden bir kültüre sahip bulunmaktaydılar. Onlar, bu kültürlerini İslâma taşıdılar. 2. Türkler, İslâma dahil olduktan sonra, İslâm kültür ve uygarlığına da çok yüksek seviyeden katkılar yaptılar. 3. Türklerin İslâm âlemine yapmış oldukları katkılar Batı'ya geçirilmekle, onlar, insanlık kültür ve uygarlığında yerlerini aldılar.

Bu noktaları biraz açıklayalım: M. Ö. Yaklaşık 3000 yıllarında, Afanasiovo, Ananın, Minusinsk, Karasuk, Tagar, Pazırık kültürleri araştırmala-

¹¹ Semih Tezcan, "En Eski Türk Yazını", *Bilim ve Kültür Dili Olarak Türkçe İçinde* Ankara 1979 TTK.

rı ortaya müşterek bir kültür koymuştur¹². Bu kültürlere Türklerin katıldıklarına muhakkak gözüyle bakılmaktadır. Buna ek olarak, içinde Türklerin de yer almış oldukları Chu'lar, bronz işleyen, pirinç ziraati yapan, bereket için toprağa insan kurban veren Çinlilere, M.Ö. XI. Asırda, demir işlemeyi, tekerlekli arabayı, takvimi bilen, 'Dikotomik Üiversalizm' denen görüşü benimseyen bir kültürü öğrettiler¹³ M.Ö. 300'lerden itibaren ise, Türklerin "Tengricilik", "Atalar Ruhü", "Dikotomik Üiversalizm", "Kut" ve "Gönül" gibi çok yüksek seviyeden, bilgece kavramları bulunuyordu. Onlar, büyük devletler kurarak kalabalık insan kitlelerini idare etmeyi biliyorlar, başta bilgelik, tuzlük (adâlet), alplik, hoşgörü olmak üzere, yüce davranış değerlerini hayata geçiriyorlardı. Onların bu kültürlerini yabancı gözler şöyle değerlendiriyorlardı: "Eğer, Türklerin memleketlerinde, peygamberler ve filozoflar yaşayıp ta, bunların fikirleri kalplerinden geçse, kulaklarına çarpısa idi, sana Basraların edebiyatını, Yunanlıların felsefesini, Çinlilerin sanatını unuttururlardı."¹⁴ Bu değerlendirmelere, Türklerin harp sanayiine ek olarak, dokuma, kimya, kağıt, çini, deri, maden... v.s. sanayiini de eklemek gerektir. Türk hükümdarları, Tengriden kut almış olarak, hem bilge hem alp idiler; ve, Arhont-Filozof tipi önünde, sadece bilge olarak kalmıyorlardı, o tipi aşarak alp vasıflarıyla da öne çıkıyorlardı. Adâlet erdemi, Türklerde, bir 'lektion,' bir sözel varlık, bir 'convention' değildi. 'Cosmique' olarak, gerçekten, vardı; 'ontique' ve 'ontologique' idi¹⁵. Gerçekten, Türk hükümdarlar, yüksek seviyeli felsefi meseleleri tartışacak dirayete sahip bulunuyorlardı: Arap kumandanı Cuneyd ile 'Futurs Contingents'ı tartışan Su-lu'nun (Ebû Muzâhim?) durumunda olduğu gibi. Bu tartışma, kültür tarihimizde, yazılı belgesi gösterilebilecek olan ilk felsefe-din tartışmasıdır;¹⁶ ve, Türk hükümdarları " Köngülde sıgıt... gözde yaş..." bulunan halis insanlardı. Türklerde Adâlet kavramına, bu geleneğin içerisinde olarak, çok seçkin bir yer tanınmış olduğunu *Kutatgu Bilig*'deki Kün Togdı tipi de tanıklık etmektedir. *Kutatgu Bilig*'inde Has Hâcib, "Togar kün arıg ya arıgsız timez. Yarukluk birür kamuya hiç eksümez" (K.B. 831) sözleri ile evrensel bir hümanizmayı temsil etmektedir. Ayrıca, orada, sırf Türkçe olan yüce ahlâk değerleri de sayılıp dökülmektedir: Edizlig, ködrüm, oglagu, ödründü, uluglu, tüzünlü, arıglıg, er, alpıg, böke, erkek, ersig, erdeş, erklıg, erdem, arslanlayu, buğrayu, buka,

¹² Emel Esin, *Türk Dünyası El Kitabı*, İstanbul Edebiyat Fakültesi, 1978.

¹³ Aynı eser.

¹⁴ *Fezâ'il ul-Etrâk*, Şeşen çevirisi, s. 75, Ankara 1967, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.

¹⁵ Mübahat Türker-Küyel, "Türklerde Adalet Kavramının Ontolojik Bir Temeli Var mıdır?", X. *Türk Tarih Kongresi*, Ankara TTK, s. 735-742.

¹⁶ Mübahat Türker-Küyel, "Dil mi? Diller mi?" *Türk Yurdu*, sayı 11, Kasım 1991, s. 14-23.

erkeç, esri, kurç, tong, urgucu, yalım, berk, saçgucu, beg, başcı, bedük, buyurgan, tınlıg, tirig, azıglıg, odug, ukuşlug, tetig, öglüg, tapugsag, inanç, küvenç, bolumsuzluktan kaçış, bilge, ayuk, bökü, sakıncılıg, saklıg, tıldam, uzlug, utkucu, üsteng, yagıcı, kişilik, töröglüg, köni, tögici, silig, tenglig, tengeşci, togru, edgü, cın, itgüci, kingeşci, birgüci, yarağlı, yarıcı, yagıcı, açığ, açgu, akı, artukcı, konuklug, ağırlık, koldaş, adaş, sevüg, körklülüg, külgici, alçak, kodgı, örüglüg, amul, ongay, bagırsaklıg, suyurgalı, uvutlu, eymenüg, sakınıg, basutcı özkey, serimlig, king, atıg, çağrı, çavlı, çavıg, külüg¹⁷. ... Türk hükümdarlar, halkının, sadece karnını tok, sırtını pek yapan bir siyasetle yetinmiyor, fakat, zamanda, halkını *boşguruyorlardı*, yani, onları yüksek düzeyden eğitiyorlardı. Bu tutumları, onların adâletin halka bağışlanmış bir lûtuftan değil, hükümdarın halkına karşı bir görevi olduğu anlayışlarıyla bütünleşmektedir¹⁸. Onlar, kendilerini kut almış oldukları Tengri karşısında derin bir mesûliyet duygusu içerisinde hissediyorlardı. O halde, Yesevî, yüce ahlâk değerlerini, başta adâlet olmak üzere, atalarında tevârüs etmiş bulunuyordu. Bu değerlerin taşıyıcıları olarak, Türklerde, Bab, Baba, Ata, Dede, Mevlânazade, Kam, Baksı, Şaman tipleri mevcuttu.

Türkler, ruhlarından kopup gelen heyecan dalgalarını, şölen, sığır ve yuglarında bediî bir dille ifade etmişler, sagular söylemişlerdir; destanlar yaratmışlardır. Değerlendirmelerini, duygularını çeşitli alfabelerle dağa taş yazmışlardır: “Erdem bolsar bodun erk bodun”, “İl ögüncüne, yagiya kımadın teğipen adırıldım”, “Yaş ot küymez yalavar ölmez”... gibi. Anıtlar dikmişlerdir (Sogutça Bugut, Orhon, Yenisey). Çetrefil ve yüksek seviyeden felsefe metinlerini Sanskritten ya doğrudan, ya Töpüt ve Çin dili üzerinden, dolaylı olarak çevirmişlerdir. Buddhist veya Mani metinlerini şerhetmişler, Hristiyan veya Buddhist düşünceyi nazmen bile ifadeye muktedir olmuşlardır. Bazı araştırmacılara göre, Türklerin dili 8500 yıllıktır, İşlene işlene göz alıcı bir parlaklığa ulaşmıştır. Türkler, İslâm âlemine işte bu kültürleriyle girdiler. İslâma dahil olduktan sonra, orada çok parlak katkılarını yaptılar. Fârâbi, İbn Sinâ, Beyrûni, Harezmi... ile bilimin her dalında, felsefede, sanatta, şehircilikte katkılarını sürdürdüler. Türkler Üniversitenin prototipini oluşturan medreseyi kurdular; rasathaneler, hastaneler, kütüphaneler inşa ettiler. Öyleki, insanlık tarihinde bir misâli daha olmayan bilgin, astronom hükümdar Uluğ Bey, bilge ve alp hükümdar geleneği içerisinde, Türkler arasından çıkmıştır. Türkler külliyyeler,

¹⁷ Mübahat Türker-Küyel, “2876 numaralı Yasa Dolayısıyla Millî Ahlak Unsurları Üzerine Ön Düşünceler”, *Erdem*, cilt 4, sayı 11, Mayıs 1988, 1989, s. 355-360.

¹⁸ Mübahat Türker-Küyel, “Türklerde Adâlet...” s. 738; “Bilge Kağan Bir Arhont-Filozof mudur?” *XII. T.T.K. Kongresi.*? “Küfr ile dünya durur; ama, zulm ile durmaz”.

kütüphaneler, camiler, mescidler türbeler, künbedler, hanlar, hamamlar, yollar, köprüler, kervansaraylar, kaleler inşa etmişlerdir; teknikler geliştirmişlerdir; devletler kurmakta devam etmişlerdir. Bu katkılarının büyük bir kısmını Batı'ya geçirmişlerdir. Böylece, Türklerin hepsinin şehirde oturmadıklarını gerekçe göstererek, onları “vahşi bozkırlı”, veya “basit, sâf”, veya “kültür seviyesi düşük göçebeler”¹⁹ olarak tavsif etmek, bilimsel yolla toplanmış olan veriler önünde, tartışılmaya açık betimlemelerdir. Yesevî, *Divân-ı Hikmet*'inde (Münacaat, XLII), kendisini, veya müridleri onu, “Pîr-i kâmil” (42), -Câmi ise onu “Pîr-i Türkistan-”, hikmetlerini ise “âlemde sultan” (16) olarak görmekle yetinmeyip, onları “Fermân-ı Sübhân” (14) ve “Kân-ı hadîs” (13) görüyorsa, “mensûh ... olmaz” (3) buluyorsa, bu, sadece, mistik coşkunun nûru ile veya hocası, zerdüşti bir aileden gelen Hemedânî etkisiyle açıklanamaz. Bu, onun, yüksek bir medeniyete mensubiyetini de gösterir. Gerçi, o, veya müridlerinden bazıları, Peygamber'e “Pîr-i Mugan” nazarı ile bakmaktadır: “Pîr-i Mugan hak Mustafa” (1) veya “Pîr-i Mugan curasından katre tattım” (87) misâllerinin göstermiş olduğu gibi.

(4) *Türk Dili*

Yabancı tarihçilerinde vurgulamış olduğu üzere, “*Türk realitesi*”ni “Türk dili” ifade eder. Onlara göre, Türk dilinin karakteri, Türk karakterine paraleldir. O karakter şudur: Her ahvâl ve şartta ruhsal-bedensel salâbet, yüksek liyâkat, söze sadâkat, hileye karşı amansız düşmanlık, nizâma uygunluk, olumlu erdemler, askerî dehâ, muharipler arası dayanışma, başkana mutlak itaat, hayatını hiçe sayma, idare ve uyum, arşiv sevgisi, sosyal tabakalar arasında geçiş kolaylığı, sosyal nizamda herkesin lâıyk olduğu yeri alması, kültürü koruma aşkı, kütüphane tutkusu, din adamlarına saygı, dinlere duyulan bitmez tükenmez merak, ve, tolerans. (Yesevî'nin öğrencisi Yûnus da “Biz kimsenin diline hilâf dimeziz” demiyor muydu?). Dillerinde “hârikulâde bir câzibe” bulunması, teferruatla değil esas ile temâyüz etme, mantıklı, kurallı, salâbet sâhibi, yalın, ahenkli, dengeli, muhafazakâr olmak, herşeyi bu dil ile kayd etme alışkanlığı, arşiv zevki, kütüphane aşkı²⁰— işitilmedik zenginlikte yazma kütüphanelerine sahip olmasının kökü buradadır. Bu aşkın en son örneklerinden birisi, bilindiği üzere, Ali Emirî Efendi'de kendisini göstermiştir²¹. Madem ki “*Türk rea-*

¹⁹ Mecdut Mansuroğlu, “Anadoluda Türk Yazı Dilinin Başlaması”, *TDED*, cilt 4, İstanbul 1951.

²⁰ Jean Paul Roux, *Historia des Turcs*, s. 19-20.

²¹ Yesevî'nin adı, literatürde, *Kutatgu Bilig* ve *Divân-ı Lûgât it-Türk* ile birlikte anılır. Kaşgarlı derki; “Tanrı devlet güneşini, Türk Burçlarında doğdurmuş...Türk dilini öğrenin. On-

litesi"ni Türk dili ifade etmektedir, o halde, Fuad Köprülü'nün, Yesevî'yi, — Muhammed Ma'suk Tûsi, Emir Ebû Hâlis gibi, ata, baba, Türk dervişleri gibi Türk mutasavvıfları olmakla birlikte — , İslâm'da tasavvufu, Türk dilinde ifade eden ilk kişi olarak değerlendirmesi, Yesevî, yi —ve, elbette onu böyle değerlendiren kişiyi de —yüceltmektedir. Yesevî ne söylemişse Türkçe söylemiştir; ardından Yunus Emre'yi yetiştirmiştir; o da ardından Kaygusuz'u yetiştirmiştir, ²² ve, Kaygusuz, XIV. asrın sonunda, Anadolu'da, Türkçe aleyhine estirilmek istenen havalara karşı "şathiye" diyebileceğimiz tavırlarıyla karşı koymuştur. O devirde Karamanlı, Germiyanlı, Aydınli Beylerin Türkçe lehindeki parlak bilinçleri ve kararlı tutumları malûm bulunmaktadır. Hele, bu konuda, Kaygusuz'un katkısı, Türkçeyi her tür övgünün üzerinde tutmaktadır. Çünkü, o, bu övünç ile Türkçeyi "*Tekvîn*"e kadar çıkarmaktadır.— Gerçi, bazı türkologların, Türkçeyi 8500 yıl geriye götördüklerini biliyoruz. Biz, Türkçenin "*Tekvîn*"e çıkarılan eskiliğinden şu şekilde haberdar olmaktadır: Tanrı tarafından, Âdem'in Cennetten çıkması emredilmiştir:

Hakk buyurdı Cebrâ'il'e; Var didi.
 Âdem'i Cennet içinden sür, didi.
 Geldi Cebrâ'il, Âdem'e söyledi,
 Hakk buyruğun ayân eyledi.
 Cebrâ'il didi: 'Çıkgıl Uçmağdan Âdem!
 Tanrı'nın buyruğu budur işbu dem.
 Niceki söyledi, hergiz gitmedi.
 Cebrâ'il'in sözünü işitmedi.
Türk dilin Tanrı buyurdı: Cebrâ'il
Türk dilince söylegil, duru git, digill
Türk dilince , Cebrâ'il: Hey dur! didi.
 Durugel, Uçmağın terkinin kıl didi.

ların hakimiyetleri uzun sürecektir.... Ben, bu eserimi, *hikmet*lerle süsledim". *Divân-ı Lûgât-it Türk*, Önsöz, TDK, Demekki *hikmet* kelimesi Yesevî'nin kullanımından önce, İslâm âleminde tedavülde bulunuyordu. *Kutatgu Bilig*'in kendisi de, bizim ele geçen en eski hikmet kitabımızdır. Kaşgârî'nin *Divân*'ının el yazma nüshasını satın alan ve titizlikle koruyan ve "Ben, bu kitapları devletimin bana verdiği maaşla topladım, öldüğüm zaman milletime kalması için" diyen Ali Emiri Efendi'yi Yahyâ Kemal Beyatlı'nın methetmesi boşuna değildir:

"Muhtaç isen fuyûzâtına eslâfpendinin.

Diz çök önünde şimdi Ali Emiri Efendi'nin"

Bkz. *Erdem*, cilt 6, sayı 16, 1990, 1992, s. 250-251.

²² *Uluslararası Yunus Emre Sempozyumu Bildirileri*, (Ankara, 7-10 Ekim 1991) Atatürk Kültür Merkezi yayını sayı: 69, Ankara 1995.

Demekki, Tanrı Türkçe konuşuyor, Cebrâ'il de Türkçe anlıyor; ve, Türkçe konuşuyor! Âdem de öyle, sadece Türkçe konuşuyor ve Türkçe anlıyor²³. İşte tam bu noktada, Türkçe lehindeki bilinçte, Yesevî ile Kaygusuz birleşiyor. Çünkü Yesevî dc, Münâcaat'ında:

“Garîb Ahmet sözü aslâ eskimez.”

“Yine mensûh olup, o, hâr olmaz”, diyor

“Benim hikmetlerim *kân'ı hadîstir*.”

“Benim hikmetlerim *Fermân-ı Sübhândır*”, diyor.

(5) İlim ve Yâkin Kavramları

Türklerin İslâm dairesine girmeleri bir kaç yüzyıllık bir süreç oluşturmuştur. Batı Göktürklerinin Bizans ile olan ittifakları sonucunda zayıf düşen Sâsânilerin 638 Kadisiye, 642 Nihavend harpleriyle, Araplara yenik düştükten sonra, Araplarla Türkler arasındaki temasa engel olan İran saltanatı ortadan kalkmıştır. Türkler, 712 (Semerkand müdafaası), 751 Talas, 838 İsficâb'ın zaptı, 900'ler, Karlukların ve Selçukluların, kendiliklerinden İslâm'a girişleri, 950'lerde Karahanlıların, resmen, bir İslâm devleti olduklarını ilân etmeleriyle, İslâm çevresine dahil olmuşlardır. Yesevî'nin doğduğu ve yetiştiği yıllarda, 1066'larda, İsficâb ve Buhâra, Selçuklu ve Karahanlı etkisinde idi. Hârezm'de ise, Harezmsâhlar Türk devleti parlıyordu. Selçuklu ve Karahanlı Devletleri Ehl-i Sünnet'ten ve Ebû Hanîfe'nin mezhebinden idiler. Sehabileri veya Selefiye'yi veya Eslâfı takip ediyorlar, İcmâ-i Ümmet, Rey ve Kıyâs yöntemine itibar ediyorlardı.

Türkler, İslâm'a dahil olunca, İslâm'ın karşılaşmış olduğu meselelerle karşılaşmışlardır. Bunlardan en önemlisi, Tanrı hakkında bilgi edinme yolunda, Kelâm-Tasavvuf-Felsefe üçgeni arasındaki anlaşmazlıktır²⁴. Yesevî'nin çağdaşı Şehristânî'nin, vaazlarında, ‘Allah böyle buyurdu’, ‘Peygamber böyle söyledi’ demediği, ‘iyi âlim, ama, az mutekid’ olduğu rivayet edilir (Yakût, *Mu'cem* ve *İrşâd*); ‘İman nûrunun aydınlığından feseften karanlığına sürüklediği’ söylenir, —Oysa, Fahreddin Râzî'nin Hazemsâhların sarayında ikamet etmekte olduğu da kaydedilmektedir—.

Bazı araştırmacılara göre, İslâm'da İlim: *Kur'ân*'dır, *Sünnet*'tir, *İslâm*'dır, *İşık*'tır (Tasavvuf), *Düşüncé*'dir (Felsefe), Toplum'dur, *Terbiye*'dir²⁵. Ama, biz biliyoruz ki, İslâm'da, *ilim*, bir de “*Ulûm-i İslâmî*” —“*Ulûm-i Acem*” veya “*Ulûm-i Naklî*” — “*Ulûm-i Akli*” veya “*Ulûm-i Şeri'at*” — “*Ulûm-i Dahile*” olarak ay-

²³ M. Türker-Küyel, “Dil mi? Diller mi?”, s. 14.

²⁴ M. Türker-Küyel, Yûnus Emre Bir Ârif Mütenezzih'midir” s. 189-215.

²⁵ Franz Rosenthal, *Knowledge Triumphant*, Brill, Leiden 1970.

rılmıştır. Meselâ, Fârâbî, *İhsâ' el-Ulûm*'unda, ilimleri, Lisan-Mantık-Taâlim (yani Aritmetik, Geometri, Optik, Astronomi, Müzik, Ağırlıklar, Mekanik)-Tabiat (yani *Semâ ve'l-Âlem, Kevn ü Fesâd, Âsâr-ı Ulviyye, Kitâb-ı nefis, Maâdin, Nebatat, Parva Naturalia, Hayvanlar Tarihi* kitapların da incelenen konular) ve *Mâ Ba'd et- Tabi'at* (yani Varlık olarak varlık, İlimlerin ilkeleri, Mufârakât)-İlm-i Medenî olarak bölmüştür. İhvân-ı Safâ, *Resâ'il*'inde, ilimleri, -“Ulûm-i Riyaziyye” - “Ulûm-i Şer'iyye” “Ulûm-i Felsefiyye”, Harezmi, *Me-fâtih ul-Ulûm*'unda, ilimleri, “Ulûm-i Şeri'at” (yani Fıkıh, Usûl, Furû', Tahâret, Salât) (Kelâm, Nahiv, Hitâbet, Şiir, Ahbâr) ve “Ulûm-i Acem” (Nazârî: Tabiat, Riyaziyye, İlâhiyyat ve Amelî: Ahlâk, İktisad, Siyâset) olarak, Gazâlî, ilimleri “Ulûm-i Mükâşefe” ve “Ulûm-i Muâmele” olarak veya “Ulûm-i Zâhire” ve “Ulûm-i Bâtına” olarak veya “Ulûm-i Akliyye” (yani Matematik, Fizik, Metafizik) ve “Ulûm-i Şer'iat” (yani Usûl, Kelâm, Tefsir, Âdât, Muamelât) olarak, İbn-i Haldûn ise, ilimleri, “Ulûm-i Nakliyye” (yani Tefsîr, Kıraat, Hadîs, Fıkıh, Hilâfiyyât, Cedel, Ferâiz, Kelâm, Tasavvuf, Rûya, Tefsir, Lisân) ve “Ulûm-i Felsefiyye” (yani Mantık, Fizik, Tıp, Metafizik, Metamatik: Aritmetik, Geometri, Cebir, Hisâb, Muamelât, Ferâ'iz, Mesâha, Optik, Heyet, Müzik) olarak ayırmışlardır.

Bu durumda, “*ilim*” kelimesi ağızdan çıkar çıkmaz, onunla, bunlardan hangisinin kastedilmekte olduğunu sormak gerektir. Buna bağlı olarak, *yakîn* kelimesi de kendisini yeniden belirleyecektir.

Kelâm, kısaca, “insanın kendi aklına dayanarak, *tüm varlığın, Tanrı'ya delâlet etmesi bakımından* incelenmesidir”. “Felsefe”, yine, “İnsanın, kendi aklına dayanarak, gücü yettiği ölçüde, *varlığı varlık olarak* incelemesidir” Tasavvuf ise, insanın, Tanrıyı tanımak amacıyla, belli bir *yol'a* girerek, “Her tür *kirden arınmasıdır*”. Bu üç alan, birbirleriyle temas ve etkileşim, hattâ, karşılıklı gerilim ilişkileri içerisinde bulunmuşlardır. Kelâmcılar Felâsife ve Mutasavvife'yi İslâm'dan uzaklaşma saymış, hattâ bazan, onları tekfir bile etmiştir. Mutasavvife Kelâmcıları ve Felâsifeyi “kıl ü kâl” ile, Tanrı hakkındaki halis bilgiden uzaklaşmış olma ile, suçlamıştır. Böylece, ortaya “Bahs” - “Zevk”, “Akıl” - “Gönül” zıdlığı diye bir zıdlık çıkmıştır. Kelâmcılar, Felâsife tarafından, burhan (apodeiktik)'i değil de cedeli kullandığı için, Mutasavvife ise varlıkta çelişkiyi benimsediği için yerilmiştir. —Oysa, ‘Gerçi zıd zıddunsız bilinmez. Velîkin, zıd içinde zıd bulunmaz’—, Bilimdeki ve felsefedeki yakîn, insan ruhunda, herhangi bir önerme hakkında doğar. Oysa, Tasavvufta Tanrı'nın ve insanın varlığı hakkında, bu ikisinin ya aynıyeti ya da gayriyeti hakkında, bu aynıyeti veya gayriyeti görürmekle doğar; önermeyle hiçbir ilgisi yoktur. İşte bunun için, bilimde, yani Matematikte, Fizikte, Kimyada, Astronomide,... v.s. de, bir önerme

hakkında *yakîne* varmak için yol, meselâ, “zıkr-i erre”, “zıkr-i aleniyye”, “zıkr-i hafiiyye” değildir. Ne de “hâl”, “hâlât” ve “makam”lardan geçmektir; “mertebe”lere ulaşmaktır, “keramet”ler göstermektir; fakat, tarifler, varsayımlar, axiomlardır; üniversitedir²⁶, lâboratuvarıdır, rasadhanedir, hastahanedir, kütüphanedir.

Tasavvufta ise yakîn, Tanrı’ya “takarrub” amacını gerçekleştirmek için, “tarîkâta sülûk” ederek, uzun “adâb” ve “erkân” yollarını katetmekle doğar. Veya, yakîn, anî bir “*lem’a*”ya mazhar olmaktır; bir “yaşanmış tecrübe” geçirmektir. Bu tecrübe başkasına iletilemez; “sırr”dır. Bu “yaşanmış tecrübe”ye, duruma göre “birikmek”, “ittihâd”, “iştirâk”, “*fenâ fi ’illâh*” gibi isimler verilir. Mutasavvife, kendilerine rağmen, bu konuları anlatan birtakım “theoria”lar geliştirmişler, “tezevvuk”tan, “tekellüm”e bile kaymışlardır. Adetâ, “kitmân-i maânî” unutulmuş, “maânî” fâş olunmuştur. Bu da “etvâr-ı sülûk”ile telif edilebilecek birşey değildir.

“Takarrüb”ün veya “tasavvuf”un (‘Sağ el, ‘Sol el’ ehli ve ‘mukarreb’ olanlar *Kur’ân*’da geçer) veya “İslâh-ı ahlâk”ın ilk adımı, Yesevî’de, *Fakr* ve *Safâ*’dır. Buraya *Fetâ* da eklenmelidir. Onda *Melâmet*²⁷, *Fakr*, *Safâ*, ve *Fetâ* ile bütünleşir. *Fakr*, insan ruhunun Tanrı aşkı ile dolması için, hayatta iken “ölmeden önce ölmek” düstûrunun uygulanmasıdır. Bu, *Kur’ân*’nın *Mûtû hable en temûtû*” emrini yerine getirmektir; bu emrin gereğini fiilen yaşamaktır. Bu yaşantı, maldan mülkten geçmek, malını mülkünü dağıtmak veya malını, mülkünü ve canını şeyhine, mürşidine teslim etmek, eş ve evlâttan vazgeçmektir; “terk-i deâvî” dir. Bedenini bu istikamette eğitmek, rûhunu ve zihnini de “*mâsivâ*”dan arındırmaktır. “Tasfiye-i bâtın” dır, iç dünyasını, Tanrı’dan başka herşeyden boşaltmaktır, arındırmaktır. *Fakr* yoluyla *Safâ*’ya ulaşmaktır. “*Yalغان âşık*” olmayı bırakıp “*Hakk âşık*” olmaktır. Bu yolda *Melâmet* yardımcıdır. “Köngli katıg” olmayı bırakıp “köngli sınık” olmaktır; “yileyü atı” (sahte şöhreti) terk etmektir. Bunun sonucu *Fenâ yoluyla bekâ*” dır. Yesevî’nin *Divân-ı Hikmet*’inde hâkim olan fikir *Fakr*, *Sâfa Kurbet* ve *âşk*’tır: “Hakk âşık”lar ölmez, ebedîdir. “*Takarrub*”, ona gö-

²⁶ Aydın Sayılı, “Ortaçağ Bilim ve Tefekküründe Türklerin Yeri”, *Erdem*, cilt 1, sayı 1, s. 169-186, Ankara 1985; yine bkz. Aydın Sayılı, “İslâmî Hastahane Kurumu Faaliyetinin Erken Evrelerine Orta Asya Katkıları”, *Erdem*, cilt 3, sayı 7, s. 135-147, Ankara 1986.

²⁷ Kaşgârlı, *Divân*’ında (cilt 1, s. 204-205, TDK, 1985, Ankara) “*Melâmet*”in karşılığı olarak, Türkçe “ilenç”i göstermektedir:” İlendi. Ol-angar ilendi = O, onu işine güvendiği ve güvendiği gibi çıkmadığı için ayıpladı...

Taptu manga ilindi (Taptu, bana tutsak oldu).

Emgek kerü (körüp) ulundi (Çektiği zahmetten sıkıldı, usandı, bezdi, bıktı).

Kılmışınğa ilendi (Yaptığı işten pişman oldu; kendi kendini kınadı).

Tutgun bolup ol katar (Bolluktan sonra, şimdi derdi arttı; sıkıntıya düştü”).

re, “*Tenâsuh*” ve “*Hülûl*” değildir. (Menkabelere bakılırsa, Yesevî sadece, “metamorfoz” olmuştur. “Metamorfoz” ise, “Hülûl” değildir, fakat, bir “keramet” tir). “*Safâ*”ya götüren yolda *Fakr*’ı vurgularken, Yesevî, adâlet kavramını da merkeze almaktadır: Ona göre, “Zâlim olup zulmeden, yetim gönlünü ağrıdan” Tanrı’dan uzaklaşmaktadır. Oysa, “Münkiri bile incitme” melodir. “Garîb, fakîr, yetimlerinin könglün avla”malıdır. O der ki: “Âkıl isen gariblenin könglün avla”. “Garîb, fakîr, yetimleri kılığıl şâdman”. Çünkü, “Garîb, fakîr, yetimleri her kim sorar. Razı olur ol bendedin Perverdigâr”. İlginçtir ki, ona göre, “Melek ül-Mevt rüşvet almaz”. Yesevî’nin gözünde, Peygamber’in kendisi de, “garîb” dir: “Medine’ye vardı Resûl, oldu garîb”. Peygamber’in “Yetîm” olduğunu da biliyoruz. “Garîb”, yani, yerinden yurdundan olmuş kişi, Yesevî’yi çok duygulandırmaktadır. *Fezâ’il ul Etrâk*’te de şu satırları okuyoruz: “(Türkler), hile-i şer’iye ile başkalarının malını helâl saymazlar. Onların tek ayıbı, başkalarını kendilerinden soğutan husus, vatanlarına karşı çok iştiyâk duymaları”dır (s. 77). Gerçekten de, zaten, ahlâkî değerler bakımından *Fezâ’il ul-Etrâk* ile *Divân-ı Hikmet* karşılaştırılırsa pek çok noktalarda, aynıyetler tesbit edilebilir.

(6) *Münâzara Türü*

Köprülü, “Münâzara” türünü, Türklerin, İslâm âlemine getirdiğini söylemektedir. “Münâzâra” türünü, hem hayvan hikâyeleri halinde, hem de Yaz-Kış, Çiftçi-Çoban, Balta-Saban tartışmaları şeklinde, Akıl ile Söz’ü aytıştıran Hind’den önce, Sumerli litaratürde görmekteyiz. Türklerde ise, aytışan zıd çiftler arasında, Ok ile Yay, Kalem ile Kılıç²⁸ ve asıl, Sazlar’ı görmekteyiz. Sazların “münazara” ettiği hakkında, biz, başka kültürlerde bulunan bir başka misâle daha rastlamış değiliz. Rastlamadığımız bir aytışan zıd çiftini de, bize Yesevî’nin kendisi vermektedir. O, “Cennet ile Cehennem”i münâzara ettirmektedir. Biz bu orjinal noktayı da kayda değer bulmaktayız. “Münâzara” türünün İslâm kültürüne Türklerin bir katkısı olmuş olması da tesadüfi değildir; çünkü, Türkler, Arap kumandanı Cunejd’in Türk Hakanı ile yapmış olduğu tartışma sırasında tesbit etmiş olduğumuz üzere, meselelerini, *akıl* ile halletmeye alıştırdılar. “Münazara” türü ise, *akıl* yetisinin faaliyetinin vurgulanmış olduğu bir türdür.

Sonuç olarak, Yesevî’nin portresi, Bibliyografya, Karanlık Çağ, İslâm Öncesi ve İslâmî Türk Kültürü, Türk Dili, İlim ve Yakîn ile Münâzara Türü gibi, bu işaret koymuş olduğumuz noktaların oluşturduğu bir referans sistemi içerisine asılmalıdır, ve, Yesevî’nin bir edebiyat adamı olarak, “Münâzara” türünde göstermiş olduğu orjinal çizgiye dikkatler çekilmelidir.

²⁸ Hüseyin Yurdaydın, “İlginç Bir Mahkeme Hükümü”, *Bellelen*, XLVIII, 189-190, 1984, TTK, 1985, 257-274.

